

A HALANDÓSÁGI VÁLSÁG TÉMÁJA AZ UTÓBBI TIZENÖT ÉV TÖRTÉNETI DEMOGRÁFIAI IRODALMÁBAN¹

SOHAJDA FERENC

Magyarországon a történeti demográfiai kutatások közül elsősorban a termékenységgel és a család- és háztartás-szerkezettel foglalkozó vizsgálatok eredményei keltettek nagyobb figyelmet. A történeti demográfia másik „klasszikus” témája azonban, a demográfiai krízis, már sokkal kisebb figyelmet keltet Magyarországon. Nemrégiben Benda Gyula hívta fel rá a figyelmet, hogy a mai napig alig vannak ismereteink a magyarországi halandóság viszonyok regionális sajátosságairól, illetve nem tudjuk a magyarországi hosszú távú halandósági változásokat az európai trendekhez viszonyítani (Benda 2000. 123–124.). Jelen tanulmány arra tesz kísérletet, hogy az – elsősorban – nyugat-európai történeti demográfiai kutatások eredményeinek áttekintésével próbálja ösztönözni az ilyen irányú magyarországi kutatásokat.

A tanulmány első felében röviden áttekintjük, hogy a második világháború után kialakuló modern történeti demográfia milyen új fogalmakat és magyarázó-elméleteket vezetett be a magas halandósággal járó demográfiai krízisek leírására, illetve visszaszorulásuk magyarázatára. Külön kitérünk a francia demográfiai iskola által kidolgozott „régiszerű demográfiai válság” fogalmára, illetve a Thomas McKeown „táplálkozási” elmélete körül kibontakozott vitára is.

Bár a kilencvenes évek óta nem zajlanak ilyen heves viták a különböző elméleteket megfogalmazó rivális kutatók között, de az informatikai eszközökkel létrehozott nagyméretű adatbankok, valamint a modern statisztikai módszerek használatának elterjedése a történeti demográfiában (Farágó 2003. 317–321.) a halandósággal és különösen a halandósági válságok visszaszorulásával foglalkozó kutatásoknak is új lendületet adott. Ezen kívül külön meg kell emlékeznünk arról, hogy a 20. század nyolcvanas éveitől kezdve újra fenyegető világjárványok következtében a természettudósok és orvosok figyelmét is felkeltették a történeti korszakok nagy járványai. Az interdiszciplináris epidemio-

¹ Készült az MTA–NKI Demográfiai Módszertani Kutatócsoport hosszú távú népesség-történeti kutatásainak keretében. A tanulmány első változata elhangzott a 2005 nyarán a budapesti Corvinus Egyetemen rendezett, „Halandósági válságok a 18–19. századi Magyarországon” című konferencián.

lógiai (járványtani) – régészeti – történeti demográfiai vizsgálatok első eredményei akár az egész középkori és korai újkor járványtörténet újragondolásának a szükségességét is felvetik.

Természetesen jelen tanulmány nem törekedhet a halandósági válságokkal foglalkozó kutatások teljességének áttekintésére, hiszen kizárólag a pestissel foglalkozó újabb és újabb kötetekkel évente meg lehetne tölteni egy könyvespolcot. Jelen áttekintésünk több szempontból is korlátozott. Először is igyekeztünk csak a kifejezetten történeti demográfiai módszerekkel és szemlélettel dolgozó munkákat számba venni. Ezen belül is elsősorban arra fordítottunk figyelmet, hogy milyen elméletek és módszerek határozzák meg a jelenlegi kutatásokat, illetve hogy milyen típusú forrásokon alapulnak az új ismeretek. Az enciklopédikus tudás helyett a hangsúlyok és irányok kitapogatására törekedtünk.²

A modern történeti demográfia már kialakulása idején (az 1950–60-as években) nagy érdeklődéssel fordult a halandósági válságok témája felé. A kutatók két szempontból is nagy jelentőséget tulajdonítottak ennek a jelenség-együttesnek. Egyrészt arra voltak kíváncsiak, hogy a modern kor előtti lassú népességnövekedés mennyiben volt magyarázható a ciklikusan visszatérő népesedési krízisekkel, másrészt – részben az előző hipotézisből kiindulva – arra keresték a választ, hogy a 19. századtól megfigyelhető gyorsuló népességnövekedés mekkora mértékben volt köszönhető az éhínségek és bizonyos járványos betegségek visszaszorulásának, illetve -szorításának. Ugyan a két kérdéscsoport összefügg egymással, de vizsgálatuk alapvetően más jelenségekre helyezte a hangsúlyt, és más-más léptékű elemzéseket eredményezett. E hangsúlybeli és módszertani különbségek jól megfigyelhetőek, ha egymás mellé helyezzük a korszak két emblematikus konferencia-kötetének tanulmányait. Az 1962-ben Liège-ben rendezett konferencia történész résztvevőinek célja elsősorban a korai újkor válságok leírása volt, így lényegében csak a 17. század végén és a 18. században lezajlott krízisekkel foglalkoztak (Harsin – Hélin 1965). Módszertanilag pedig Jean Meuvret-t (Meuvret 1946) és Pierre Goubert-t (Goubert 1960) követve az anyakönyvi bejegyzések felhasználásával előállított nyers népmozgalmi adatok és a gabonaárak összevetésével igyekeztek azonosítani a válságokat. Ennek nemcsak az lett a következménye, hogy a tanulmányok zöme Franciaországgal, illetve a vele határos területekkel (Flandriával és Németalfölddel) foglalkozott, hanem az is, hogy a vizsgálatok térben lehatárolt területekre (jellemzően egy-egy városra) és rövidebb időtartamokra vonatkoztak.

Az 1975-ben, a Nemzetközi Demográfiai Társaság (IUSSP) által szervezett konferencia ugyancsak a krízisek meghatározását tűzte ki célul, de a jobbra történeti érdeklődésű demográfusok vizsgálatainak középpontjában a halandó-

² Legfontosabb irányjelzőinknek a jelentősebb konferencia-kötetek és tematikus folyóiratszámok bizonyultak. (Schofield – Reher – Bideau 1991, *Annales de Démographie Historique* 1989, 1996, 1997, 2001, *Historical Methods* 2000.)

sági válságok visszavonulása és eltűnése állt (Charbonneau – Larose 1979). Ebből következően a vizsgált időszak jellemzően a 19–20. század volt. A konferencia elsősorban a krízisek tér- és időbeli összehasonlításával foglalkozott, ezért módszertani szempontból egy alapvetően kvantitatív kérdést akart tisztázni, a krízisek intenzitásának mérését. Ennek meghatározásához pedig elsősorban a korabeli hivatalos statisztika által előállított adatokat használták fel, így a tanulmányok többségében a vizsgálat területi léptékét az egyes országok adták.

A módszertanban és a kérdésfeltevésben tetten érhető különbségek ellenére, összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy ezek a kezdeti kutatások a halandósági krízisek meghatározását, azonosítását végezték el, megalkották a jelentősebb európai államok válságkronológiáját, illetve felhívták a figyelmet a kontinens egészére kiterjedő nagy válságokra. Míg a *Great mortalities* című kötet (Charbonneau – Larose 1979) szerzői a demográfiai jelenségek közül kizárólag csak a halandóságra koncentráltak, addig a francia történeti demográfiai iskola a korabeli demográfiai viszonyokat egységes rendszerként igyekezett megragadni. Az általuk leírt „rég típusú demográfiai válság” nem egyszerűen csak a halálozások számának megugrásával volt jellemezhető, hanem együtt járt a születések és házasságkötések számának visszaesésével is. E válságok kirobbanásakor ugyan mindig megfigyelhető volt a járványos betegségek felbukkanása, de a kutatók szerint elsősorban nem a járványok, hanem a mezőgazdasági termelés ciklikusságából eredő „élelmiszeri válságok” (*les crises subsistances*) és a következőkben fellépő éhínségek voltak a magas halandóság igazi okai. Tehát – a francia történeti demográfia értelmezésében – a válság egy komplex gazdasági-demográfiai-társadalmi jelenségcsoportot takart, amely meghatározta a premodern európai társadalom fejlődését.

Thomas McKeown nevéhez köthető az az elképzelés, amely először foglalta elméleti keretbe a halandósági krízisek helyét és szerepét a népességtörténetben (McKeown 1976). Tézisében arra kereste a választ, hogy mivel magyarázható az epidemiológiai átmenet, vagyis a nagy járványos betegségek visszaszorulása. Végiggondolva a lehetséges magyarázatokat, arra a következtetésre jutott, hogy mind az orvostudomány, mind a higiéniai és közegészségügyi feltételek fejlődése érdemben csak a 19. század második felétől tudta csökkenteni a halálozások számát. Ezek után egyetlen lehetséges válasz maradt: elsősorban az életfeltételek és az életszínvonal növekedésének köszönhető a járványos fertőző betegségek visszaszorulása. Az életfeltételek javulása meghatározó mutatójának pedig a táplálkozásban bekövetkezett változásokat tekintette.

McKeown elméletének a lényege tehát az, hogy az európai népesség 18. századtól kezdődő, folyamatosan gyorsuló növekedése az egyre több és egyre jobb minőségű élelmiszereknek volt köszönhető. Így tehát a népesedési válságok meglétét és súlyosságát a gazdasági struktúra – és azon belül is elsősorban a mezőgazdasági termelés viszonyai – határozzák meg. Bár McKeown szinte kizárólag 19. századi adatokat dolgozott fel, elképzelése jól illeszkedett a fran-

cia történeti demográfia elsősorban 17–18. századi válságokkal foglalkozó eredményeihez. A Goubert és Meuvret nyomán dolgozó történészek szintén úgy vélekedtek, hogy a korszak halandósági válságainak hátterében a mezőgazdasági termelés elégtelensége állt.

Tehát a hetvenes években olyan elméletek határozták meg a halandósági krízisek kutatását, amelyek középpontjában a makroszintű, elsősorban gazdasági változások álltak, és így a halandósági válságokról megrajzolt kép jól illeszkedett a klasszikus társadalomtörténet elképzeléseibe.

A McKeown-tézisek a későbbiekben alapvetően befolyásolták a halandósági krízisekkel kapcsolatos történeti demográfiai vizsgálatokat. Elsősorban e tézisek cáfolása inspirálta a kutatókat, így a nyolcvanas évek kutatásai akár aszerint is csoportosíthatók, hogy az eredeti érvelés melyik elemét vették kritika alá.

A legelemibb kritika McKeown forráshasználatát érintette. McKeown csak a korabeli – 19. századi – statisztikai adatokat tudta felhasználni, következtetéseit nagyrészt az Angliára és Wales-re vonatkozó halálloki statisztikákra, illetve az országos nyers halandósági arányszámokra alapozta. McKeown a korabeli statisztikai adatokat kritikátlanul átvette. Különösen problematikus a halállokok vizsgálata, hiszen a korabeli diagnosztika fejlődésével folyamatosan változott a betegségek elnevezése és a halállokok meghatározása. Így amikor egy-egy meghatározott halálok aránya visszaszorult a statisztikák szerint, akkor ez nem feltétlenül mutatott reális változást, hanem a terminológiában bekövetkezett módosulás is állhatott a háttérben (Woods – Hinde 1987).

McKeown forráshasználatának hasonlóan gyenge pontja volt az, hogy csak országos adatokra támaszkodhatott. Első munkáinak megjelenése után születettek meg azok a nagy rekonstrukciós munkálatok, amelyek már megbízhatóbb és részletesebb demográfiai arányszámokkal tudtak szolgálni (Wrigley – Schofield 1981). Az új eredmények szerint a 18–19. századi nagy népességnövekedés megindulása Angliában elsősorban nem a halandóság csökkenésének, hanem a termékenységben és a nupcialításban bekövetkezett változásoknak volt köszönhető. A halandósági viszonyok pontosabb megismerésével pedig nyilvánvalóvá váltak az általános javulás mögött meghúzódó korszpecifikus és területi különbségek. Mindezek az új és megbízhatóbb empirikus adatok megkérdőjelezték azt, hogy pusztán a mezőgazdasági termelés változása önmagában képes megmagyarázni a halandósági viszonyokban bekövetkezett átalakulást.

A 17–18. századi élelmezési krízisek kutatása még tovább gyengítette az eredeti elmélet empirikus bázisát. A franciaországi kutatások folytatása mellett (Lebrun 1980), elsősorban az angol területek kerültek az érdeklődés homlokterébe (Walter – Schofield 1989). Az újabb adatsorok nem igazolták a mezőgazdasági válságok és a demográfiai krízisek közötti feltételezett szoros összefüggést. Találtak példákat olyan esetekre, ahol megfigyelhető a mezőgazdasági

árak megugrása, de nem alakult ki halandósági válság, illetve olyan halandósági krízisekre is, amelyek nem jártak együtt élelmezési válsággal.

Mindezek az új empirikus ismeretek arra figyelmeztettek, hogy egy monokauzális elmélet nem magyarázza kielégítő módon sem a halandósági krízisek jelenlétét és hatásmechanizmusát, sem azok visszaszorulását, majd eltűnését a modern korban. Tehát a kritikák után szükség volt az eredeti magyarázatok újragondolására, valamint újak konstruálására.

A történeti demográfia módszerein és forrásain túlmutató problémát jelentett annak vizsgálata, hogy mennyire helytálló a McKeown nézeteit megalapozó biológia-fiziológiai magyarázat, amely szerint az alultápláltság következtében legyengülő immunrendszer a felelős a tömeges halálozásokért. Az orvostudomány azonban továbbra is figyelmet szentelt az alultápláltság, az immunrendszer ereje és a járványos betegségek gyakorisága közötti összefüggésekre (Carmichael 1985). Nagyon leegyszerűsítve azt érdemes kiemelni, hogy az alultápláltság önmagában csak nagyon szélsőséges esetben magyarázhatja a megbetegedéseket. Az éhezés és a járványos betegségek között nem egyirányú, hanem inkább szinergikus kapcsolat van, nem csak az alultápláltság tehet védtelenebbé a járványos betegségekkel szemben, hanem a járványos betegségek is megakadályozhatják a táplálékbevitelt, valamint a tápanyagok felhasználását a szervezetben. Ezen biológia kutatások legfontosabb tanulsága a történeti demográfia szempontjából talán az, hogy a járványos betegségeket is önálló tényezőknak kell tekinteni a halandósági válságok vizsgálata során.

E téren a legfontosabb kutatások Massimo Livi Bacci nevéhez köthetőek. Ő elsősorban az észak-itáliai városok adataiból kiindulva a halandósági válságok több évszázados történetét rekonstruálta (Del Panta – Livi Bacci 1977). Adataiból azt a következtetést vonta le, hogy sem a halandósági válságok intenzitásának változása, sem a krízisek ritmusa nem feleltethető meg az élelmezési válságoknak, hanem azokat elsősorban a különböző járványok sajátos változásaival lehet magyarázni (Livi Bacci 1991).

Itt kell megemlítenünk, hogy McKeown téziseinek magyarázóerejét tovább gyöngítette egy nem kifejezetten történeti demográfiai kutatási program is. Az elsősorban John Komlos nevéhez köthető történeti antropometria új elemként magát az emberi testet vonta be a gazdasági konjunktúrák vizsgálatába. A kezdetben Közép-Európára és ezen belül is a Habsburg-birodalomra koncentrált vizsgálataival azt bizonyította, hogy az élelmezési viszonyok romlására nemcsak a halálozások számának megugrásával „válaszol” a társadalom, hanem létezik egyfajta malthusi megelőző mechanizmus, amely a történész számára a testmagasság meghatározásában érhető tetten. A katonai újoncozási adatfelvételek testmagasságadatait vizsgálva az volt látható, hogy az átlagmagasság nem folyamatosan növekedett, hanem konjunkturális módon, a táplálkozási viszonyokban bekövetkezett változásokra reagálva változott (Komlos 1989). Az antropometriai vizsgálatok tovább gyengítették azt az elképzelést, hogy a ha-

landósági válságok fel-, illetve eltűnése pusztán a táplálkozási viszonyokkal kielégítően megmagyarázható lenne.

Mint az eddig említett példákban is kiderült, a halandósági válságok egyre pontosabb ismeretéhez újabb és újabb földrajzi régiókból való adatokra támaszkodó vizsgálatok járultak hozzá. Az újabb országokra, illetve az egy-egy országon belüli kisebb régiókra vonatkozó egyre szaporodó adatsorokat már nem lehetett egységes magyarázó elmélet szerint értelmezni, nyilvánvalóvá vált, hogy a halandóság általában, és ezen belül a halandósági krízisek története, sokkal komplexebb magyarázatokat kíván. Az egyik módszertani választás lehet a halandóság „lokalizálása”, amikor az egy adott tájra jellemző halandósági viszonyokat nem pusztán a demográfiai adatokkal, hanem lokális kontextusba ágyazva igyekszünk magyarázni. Az ilyen vizsgálat figyelembe veszi a táj ökológiai sajátosságait, a helyi lakosság mentalitását, az egészséghez és a betegségekhez való viszonyát (Dobson 1996). A komplex magyarázatok megalkotását másrészt azok a népességtörténeti adatbankok teszik lehetővé, amelyek segítségével egyének és családok szintjére lebontva lehet modellezni a különféle tényezők szerepét a halandósági viszonyok megváltozásában (Alter – Oris – Broström 2001).

A kvantitatív és kvalitatív lokális kutatások egyaránt arra hívják fel a figyelmet, hogy a halandóság viszonyok javulása terén újra figyelembe kell venni az emberi tevékenység szerepét. McKeown még szinte kizárólag csak az orvostudományi felfedezések hozadékát tekintette pozitív emberi beavatkozásnak. Manapság azonban már sokkal szélesebb értelemben vizsgálják az „emberi tényezőt”, beleértve az individuális és a társadalmi-intézményi szintű cselekedeteket egyaránt. Az intézményi szintű beavatkozás hatása a leglátványosabban a kolerajárványok esetében vizsgálható (Evans 1987), de a skandináv források lehetővé teszik annak empirikus bizonyítását is, hogy a himlőjárványokat hatékonyan visszaszorító védőoltások döntő szerepet játszottak a halandósági viszonyok javulásában (Sköld 1996, 1997). A különféle társadalmi tevékenységek azonban nemcsak a betegségek és a járványok történetét tudták hatékonyan alakítani. Az élelmezési válságokkal foglalkozó legújabb kutatások szintén azt vizsgálják, hogy egy társadalmi intézmény – jelesül a piac – milyen szerepet játszott a válságok intenzitásának területi eloszlásában, illetve hogy mennyire hatékonyan tudta enyhíteni azok hatásait (Chevet 1993, O’Grada 2005, O’Grada – Chevet 2002). A 19–20. századi társadalmakra irányuló kutatások pedig nemcsak a direkt közegészségügyi intézkedések, hanem általában a szociálpolitika és az egyéni életmódot, viselkedést befolyásolni igyekvő intézmények szerepét is figyelembe próbálják venni (Fetter 2001).

Megfigyelhető, hogy a halandósági válságok kutatása egyre újabb és újabb tényezőket vont be a lehetséges magyarázatok sorába, eközben azonban nem szakadt meg az a már kezdetben meglévő kapcsolat, amely a különböző termé-

szettudományok eredményeit is bekapcsolta az éhínségek és járványok vizsgálatába.

A középkori és a koraujkori járványok azonosítását gyakran megnehezítik a kedvezőtlen forrásviszonyok. Ilyen esetekben lehet a kutatók segítségére egy esetleges járványtetető régészeti, paleodemográfiai feltárása. A paleodemográfiai vizsgálatok hatékonyságát jól reprezentálják az utolsó jelentősebb franciaországi pestisjárványhoz (Marseille és környéke, 1720–22) kapcsolódó ásatások (Signoli et al. 2002). Mivel a marseille-i járvány a hagyományos történeti források által is igen jól dokumentált, az itt elért régészeti eredmények könnyen igazolhatóak. Ma már nem csak az elhunytak korát, nemét és egyéb jellemzőit lehet régészeti eszközökkel meghatározni, hanem a mikrobiológia segítségével a halált okozó betegség esetleges kórokozója is meghatározható. A marseille-i temetőkből pl. lehetséges volt a pestisbaktérium azonosítása, amely felveti annak a lehetőséget, hogy a korábban lezajlott, az írásos források alapján azonosíthatatlan járványok mibenléte is tisztázható lesz.

A legújabb orvostudományi eredmények azonban nemcsak a járványokkal ismertethetik meg jobban a kutatókat, hanem fényükben a táplálkozásnak a demográfiára gyakorolt hatását is újra kell értékelnünk. Az utóbbi időben az orvostudomány egyre inkább hangsúlyozza, hogy a felnőttkori egészségi állapot, számos betegség kialakulása szoros összefüggésben áll a magzati és csecsemőkori életmódbeli és táplálkozási viszonyokkal. Ezek a kutatások szükségessé tették annak az elméletnek az újragondolását, miszerint a táplálkozási viszonyok mégiscsak jelentősen befolyásolhatták a demográfiai folyamatokat. Az alultápláltság azonban nem feltétlenül olyan direkt módon határozta meg a halandósági viszonyokat, mint azt korábban gondolták. A rossz táplálkozási viszonyok elsősorban a terhes anyákat veszélyeztették, és azt eredményezhették, hogy kisebb súllyal születtek meg a gyermekek. Ezek a kis súlyú újszülöttek nemcsak csecsemőkorban voltak veszélyeztetettebbek, hanem gyermekkorban is sokkal könnyebben eshettek a betegségek áldozatául (Scott – Duncan 2002). A tartós alultápláltság hatásairól szerzett új ismeretek pedig újraértékelhetik a járványok és a táplálkozás viszonyáról vallott korábbi elképzeléseket. A ciklikusan visszatérő mezőgazdasági válságok és a járványok közötti összefüggés mégis érvényes lehet, csak éppen nem olyan direkt módon, mint azt korábban feltételezték. Nem közvetlenül az éhezés gyengítette le a járványoknak kitett szervezeteket, hanem a rosszabb táplálkozási időszak során fejlődő magzatok és születő gyerekek jelentik azt a generációt, amely sokkal védtelenebb lesz a járványos megbetegedésekkel szemben (Scott – Duncan 1993).

Összefoglalásként azt mondhatjuk, hogy a halandósági válságok kutatása ma már nem olyan kiemelt területe a halandósággal kapcsolatos történeti demográfiai vizsgálatoknak, mint amilyen a hatvanas-hetvenes években volt. A kutatók sokkal inkább a halandóság általános történetén belül próbálják hasznosítani a járványokkal és éhínségekkel kapcsolatos ismereteiket. A térben és

időben folyamatosan bővülő táguló empirikus ismeretek pedig a válságok sokféleségére hívják fel a figyelmet, ami nem teszi lehetővé a leegyszerűsített válaszok, magyarázatok alkalmazását.

IRODALOM

- Alter, George – Oris, Michel – Broström, Göran 2001. The family and mortality: A Case Study from Rural Belgium. *Annales de démographie historique* 1. 10–25.
- Annales de démographie historique* 1989. Le déclin de la mortalité. (tematikus szám)
- Annales de démographie historique* 1996. Morbidité, mortalité, santé (tematikus szám)
- Annales de démographie historique* 1997. Epidémies et populations. (tematikus szám)
- Annales de démographie historique* 2001. 1. sz. Lutter contre la mort. Le rôle des politiques publiques. (tematikus szám)
- Benda Gyula 2000. A halálozás és halandóság Keszthelyen, 1747–1849. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve* 1. 122–165.
- Carmichael, A. G. 1985. Infection, hidden hunger and history. In Rotberg, R. I. – Rabb, T. K. (szerk.): *Hunger and History: The Impact of Changing Food Production and Consumption Patterns on Society*. Cambridge. 51–66.
- Charbonneau H. – A. Larose 1979. *The Great Mortalities: Methodological Studies of Demographic Crises in the Past*. Liège, IUSSP
- Chevet, Jean-Michel 1993. Les crises démographiques en France à la fin du XVIIe siècle et au XVIIIe siècle : un essai de mesure. *Histoire et Mesure* 8. 1–2. 117–144.
- Del Panta, L. – Livi Bacci, M. 1977. Chronologie, intensité et diffusion des crises de mortalité en Italie: 1660–1850. *Population* 32. 401–446.
- Dobson, Mary 1996. *Contours of Death and Disease in Early Modern England*. Cambridge.
- Dupâquier, Jacques et al. 1988. *Histoire de la population française*. Paris, PUF 2. k.
- Faragó Tamás 2003. Történeti demográfia. In Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Osiris, Budapest. 302–340.
- Fetter, Bruce 2001. Human initiative in mortality reduction toward a redefinition of historical mortality. *Annales de démographie historique*. 1. 5–9.
- Evans, R. J. 1987. *Death in Hamburg: Society and politics in the cholera years, 1830–1910*. Oxford, Oxford University Press.
- Goubert, Pierre 1960. *Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730*. Paris, S.E.V.P.E.N.
- Harsin, Paul – Hélin, Etienne (szerk.) 1965. *Problèmes de mortalité. Actes du colloque international de démographie historique*. Paris.
- Historical Methods* 2000. Mortality History (tematikus szám)
- Hoch, Steven L. 1998. Famine, disease, and mortality patterns in the parish of Borshevska, Russia, 1830–1912 *Population Studies* 3. 357–368.
- Johansson, S. Ryan 1994. Food for thought. *Historical Methods* 27. 3. 101–126.
- Komlos, John 1989. *Nutrition and Economic Development in the 18th century Habsburg Monarchy. An Anthropometric history*. Princeton, University Press.

- Lachiver, Marcel 1991. *Les années de misere. La famine au temps du Grand Roi. 1680–1720*. Fayard, Paris
- Lebrun, François 1980. Les crises démographiques en France au XVIIIe et XVIIIe siècles. *Annales ESC* 35. 2. 205–234.
- Livi Bacci, M. 1991. *Population and nutrition: An essay on European demographic history*. Cambridge, Cambridge University Press.
- McKeown, T. 1976. *The modern rise of population*. New York.
- Meuvret, Jean 1946. Les crises subsistances et la démographie de la France de l'Ancien Régime. *Population* 1. 4. 643–650.
- O'Grada, Cormac 2005. Markets and famines in Pre-industrial Europe. *Journal of Interdisciplinary History* 36. 2. 143–166.
- O'Grada, Cormac – Jean-Michel Chevet 2002. Famine and market in Ancien Régime France. *The Journal of Economic History* 62: 3. 706–733.
- Pitkänen, Kari – Mielke J. H. – H. James 1993. Age and sex differentials in mortality during two nineteenth century population crises. *European Journal of Population* 9. 1. 1–32.
- Pitkänen, Kari – Mielke, J. H. – Jorde, L. B. 1989. Smallpox and its eradication in Finland: implications for disease control. *Population Studies* 43, 95–111.
- Post, John D. 1990. The mortality crises of the early 1770s and European demographic trends. *The Journal of Interdisciplinary History* 1. 29–62
- Ryan Johansson, Sheila 1994. Food for Thought: Rhetoric and Reality in Modern Mortality History. *Historical Methods* 27. 3. 101–125.
- Ryan Johansson, Sheila – Kasakoff, Alice B. 2000. Mortality History and the Misleading Mean. *Historical Methods* 33. 2. 56–58.
- Signoli, Michel – Séguy, Isabelle – Biraben, Jean-Noël – Dutour, Olivier 2002. Paléodémographie et démographie historique en contexte épidémique: la peste en Provence au XVIIIe siècles. *Population* 57. 6. 821–847.
- Schofield R. – Reher, D. R. – Bideau, A. 1991. *The Decline of Mortality in Europe*. Oxford. Clarendon.
- Scott, Susan – Duncan, Christopher J. 1993. The Dynamics of Smallpox Epidemics in Britain, 1550–1800. *Demography* 30. 3. 405–423.
- Scott, Susan – Duncan, Christopher J. 2000. Interacting Effects of Nutrition and Social Class Differentials on Fertility and Infant Mortality in a Pre-industrial Population. *Population Studies* 54. 1. 71–87.
- Scott, Susan – Duncan, Christopher J. 2001. *The Biology of Plagues. Evidence from Historical Populations*. Cambridge, CUP.
- Scott, Susan – Duncan, Christopher J. 2002. *Demography and Nutrition : Evidence from Historical and Contemporary Populations* Oxford, Blackwell.
- Sköld, Peter 1996. *The two Faces of Smallpox. A Disease and its Prevention in Eighteenth and Nineteenth Century Sweden*. Umea, Demographic Data Base.
- Sköld, Peter 1997. Les effets de la vaccination antivariolique en Suède: protection des enfants et menace nouvelle pour les adultes. *Annales de démographie historique*, 47–87.
- Walter, John – Schofield, Roger (szerk.) 1989. *Famine, Disease, and the Social Order in Early Modern Society*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Woods, Robert – Hinde, Andrew P. R. 1987. Mortality in Victorian England: Models and Patterns. *Journal of Interdisciplinary History* 18. 1. 27–54.

- Wrigley, Anthony – Schofield, Roger – Smith, Richard 1981. *The Population History of England, 1541–1871*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Wrigley, Anthony – Davies, R. S. – Oeppen J. – Schofield, Roger 1997. *English Population History from Family Reconstitution, 1580–1837*. Cambridge, Cambridge University Press.

**THE PROBLEM OF MORTALITY CRISES IN THE LITERATURE
ON HISTORICAL DEMOGRAPHY IN THE LAST FIFTEEN YEARS***Summary*

The paper aims at surveying the results of the mainly West-European historical demographic researches relating to mortality crises. The first part of the paper demonstrates the classical concept of mortality crisis and summarises the first theories relating to the modern changes in mortality. The second part surveys the newer approaches and methods from the beginning of the 90s. The author could not aim at an encyclopaedic completeness in this brief account, instead of that he tried to explore the main emphases and approaches of this research field.